

Кучеренко Ірина, доктор педагогічних наук, доцент,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Мамчур Лідія, доктор педагогічних наук, професор,

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА ОСОБИСТІТЬ В ЛІНГВОДИДАКТИЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

Постановка проблеми. У сучасній освіті України надзвичайно важливим є питання формування національно-мовної особистості, котра усвідомлює національні мовні цінності не тільки для комунікативної взаємодії, а й морально значущі. Цінність рідної (української) мови як національного джерела формування підрастаючого покоління ставить сьогодні перед учителем української мови вирішення важливих питань навчання і виховання засобами слова – донести до кожної молодої людини культурні та духовні надбання українського народу, оживити його мовні й риторичні багатства, сприяти їх свідомому засвоєнню і використанню у власному мовленні. Випускник загальноосвітньої школи має не тільки добре володіти українською (державною) мовою, а й ставитися до неї, як до вагомої суспільної цінності, почуватися відповідальним за її теперішнє й майбутнє, мати високоморальні якості, які дадуть змогу стати активним повноправним громадянином своєї держави та самореалізуватися як особистість.

Зміст мовної освіти спрямований на створення оптимальних умов підвищення ефективності навчально-виховного процесу задля формування освіченої, креативної, самодостатньої, духовно багатой мовної особистості учня, розвитку його природних здібностей, реалізації власного пізнавально-творчого потенціалу. Національна доктрина розвитку освіти, Концепція мовної освіти в Україні, Державний стандарт базової і повної середньої освіти утверджують ідею компетентісно спрямованого, особистісно орієнтованого, комунікативно-діяльнісного навчання, акцентують увагу на практичності навчального процесу, скеровують освітні програми на формування успішного учня, комунікативно компетентного і здатного до

ефективних дій у різних сферах життєдіяльності. Реалізація компетентнісно спрямованої системи навчання мови потребує підготовки вчителя-словесника нової формації, висококваліфікованого спеціаліста, соціально комунікабельного, креативно розвиненого, який володіє необхідними професійними компетентностями і готовий до педагогічної діяльності в нових освітніх умовах.

Аналіз останніх досліджень. Проблема формування мовної особистості, її мовленнєвої вправності була в полі зору вчених ХХ століття і цікавить багатьох сучасних учених (Ф. Бацевич, О. Біляєв, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, І. Кучеренко, О. Кучерук, Т. Ладиженська, Л. Мамчур, Л. Мацько, С. Омельчук, М. Пентилюк, В. Русанівський, Г. Сагач, Т. Симоненко, О. Семенов, В. Сухомлинський, К. Ушинський, І. Хом'як, С. Ярмоленко та ін.). У центрі їхньої уваги були теоретичні й практичні аспекти мовленнєвої діяльності особистості, її здатність до висловлювання в усній і писемній формах.

Важливе місце в теорії та практиці навчання і виховання, формуванні національно-мовної особистості майбутніх громадян України займають лінгводидактичні ідеї, методичні поради і рекомендації видатного вітчизняного вченого Василя Олександровича Сухомлинського. Педагог справді народний, глибоко національний, Василь Сухомлинський за всієї розмаїтості інтересів і енциклопедичності знань був передусім учителем української мови та літератури, приділяв особливу увагу мовній освіті школярів, розуміючи мову і вміння спілкуватися, правильно висловлювати думку великою духовною цінністю.

У пропонованій статті **ставимо за мету** обґрунтувати актуальність лінгводидактичних ідей Василя Сухомлинського для формування національно-мовної особистості учня в навчально-виховному процесі на уроках української мови, окреслюємо шляхи застосування методичної спадщини вченого у практику навчання української мови.

Виклад основного матеріалу. Українська мова, безперечно, усвідомлюється як фактор національного, економічного, науково-технічного прогресу, і саме тому важливо враховувати те, що від мовного рівня особистості залежить її майбутній професійний, життєвий рівень, а отже, і рівень розвитку держави у політичній, економічній, соціальній сферах. Мовна культура людини є основою загальної культури і її відображенням. «Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних відносин – такий шлях до гармонії знань і моральності, – зазначав В.О. Сухомлинський [4, с. 508].

Дитина і вчитель – основні суб'єкти шкільної мовної освіти, які взаємодіють на рівні слова, за допомогою слова, через слово. В умовах суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що має побутувати на оновленому уроці мови в основній школі, словесник організовує процес учіння на фасилітативній основі, тобто допомагає у саморозвитку, створює сприятливі умови для самореалізації учня, а не суворо регламентує і чітко керує навчальною роботою школяра. «Слово вчителя – як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво навчання і виховання включає, насамперед, мистецтво говорити, звертатися до людського серця» [6, с. 321]. Учений висував високі професійні вимоги до вчителя-словесника, який повинен оволодіти секретами учительської досконалості, зокрема вміло користуватися сократівським методом активізації розумової діяльності учнів, прийомами словесного спонукання, заохочення, покарання, виявлення довіри, недовіри, ставлення тощо, які формують духовно-інтелектуальну основу щоденного спілкування у школі та за її межами.

Як бачимо, соціальний аспект в умовах функціонування сучасної освітньої парадигми є вагомим, а тому нині вчені, наголошуючи на необхідності й доцільності мовної, мовленнєвої, соціокультурної компетентності, називають такі переконливі фактори:

- 1) нагальна потреба переконливого мовлення у різних видах суспільного й міжособистісного спілкування;

2) необхідність формування образу високо достойного мовця внутрішньою готовністю не лише спілкуватися, а й нести відповідальність за промовлене, сказане висловлювання, пропагувати високу суспільну мораль, бути її зразком і носієм;

3) потреба досвіду мовних особистостей вільно будувати діалог у різних ситуаціях мовленнєвого спілкування із використанням усталених і схвалених суспільством формул, що полегшують взаєморозуміння людей у процесі спілкування, роблять його бажаним і приємним.

Одним із пріоритетних завдань навчання української мови в сучасній загальноосвітній школі визначається формування в учнів комунікативної компетентності, про що так дбав Василь Сухомлинський, не використовуючи, зрозуміло, цього терміну.

І на початку третього тисячоліття незаперечними є лінгводидактичні новації вченого, що вміння вправно користуватися мовою, відчуття краси слова потрібні кожній людині. «Хто серцем відчуває красу слова і може словом передати найтонші відтінки людських думок і переживань, той підніметься на сходинку справжньої людської культури. І навпаки, низька культура мовлення збіднює духовний світ людини... Убогість слова – це убогість думки, а убогість думки веде до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної «товстошкірості» [7, с. 507].

До основних завдань навчання рідної мови Василь Сухомлинський відносив оволодіння вмінням спілкуватись як компонентом культури. Переконаливою є думка педагога, що людина не може жити сама. Найвище щастя і радість людське – спілкування з людьми, розуміння людських взаємин... Не забувайте, що розуміти ці взаємини – наш перший людський обов'язок. В. Сухомлинський акцентує особливу увагу на проблемі володіння вчителем культурою спілкування, мовленнєвим етикетом.

Головне завдання словесника, за його переконанням, – це виховати в дитини любов до рідної мови. Вчитель повинен зробити рідне слово основою духовного світу дитини. Уся педагогічна діяльність вченого спрямовувалася

на те, щоб «життєдайне джерело – багатство рідної мови – було відкрите для дітей з перших кроків їхнього життя». У багатьох його працях («Слово рідної мови», «Джерело Невмирущої криниці», «Рідне слово», «Слово про слово», «На трьох китах», «Народження громадянина», «Сто порад учителеві, «Урок і знання») знаходимо відповіді на актуальні питання: як навчити дитину сприймати, розуміти слово і вдало використовувати його в усному й писемному мовленні.

Переконливою є твердження педагога, що «із живої думки і слова почалося становлення людини: мисль, втілена в слово, підняла нас над природою, над усіма речами і явищами, над епохами і століттями. Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів; в ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості і болі народу – всі його духовні цінності, творені століттями» [3, с. 1].

Тим часом ми нерідко забуваємо про найважливіше джерело знань – довкілля, змушуємо дітей зубрити, тамуючи їхню думку, забуваємо те, чого вчили Я. Коменський, Й. Песталоцці, К. Ушинський. Поділяючи думки всесвітньо відомих учених, Василь Сухомлинський радив вести дітей до невичерпного й вічно нового джерела знань – у природу: в сад, у ліс, на берег річки, в поле. Звертати увагу на найтонші відтінки кольорів, звуків, рухів. Розкрити дітям людську працю як творчість. Усе це має відобразитися в слові. У Павлиській школі присвячувалися спеціальні уроки таким словам, як *зоря, вечір, степ, поле, річка, дзюрчить, мерехтить, гримить...*

Василь Сухомлинський вимагав від учнів копіткої роботи над словом, його значенням та емоційним забарвленням. Він наголошував на тому, що чутливість до змісту і краси мови «виробляється тоді, коли людина розуміє і відчуває гру слова: його внутрішнє змістове наповнення і багатство, емоційне забарвлення.

Особливу увагу вчитель звертав на виразність, правильність мови. Юнаки й дівчата люблять висловлювати свої думки в бесідах з друзями і, висловлюючись, немовби прислухаються до кожного слова, зважують його

повноту, змістовність, виразність. У цьому віці зростає інтерес до краси слова, посилюється емоційна насиченість мови. Безграмотність, невиразність мови, недорікуватість педагог прирівнював до невігластва: «... Кожне слово має свій зміст, невміння вибрати потрібне слово – те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися цвяхом...» [8, с. 45].

В. Сухомлинський учив дітей замислюватися над словом: що воно означає і коли його краще вживати. Для цього вже в початкових класах учні мали записну книжечку – «Словесну скриньку». До неї занотовували слова, які здавалися цікавими чи незрозумілими. Вчитель потім пояснював дітям значення або емоційне забарвлення слова. У «Словесну скриньку» вміщувалися також звороти, фрази, речення, що сподобалися учневі.

Подорожі до джерел живого слова необхідні і в підлітковому віці та в роки юності. Твориться скарбниця рідної мови, а одночасно проходить активний процес розумового, морального й естетичного виховання. Адже слово не тільки розгортає понятійну систему, а й впливає на діяльність емоційної сфери мозку. «Я не уявляю викладання мови, – переконував В.Сухомлинський, – без походів і екскурсій по рідному краю, без споглядання картин природи, без вияву почуттів у словах. На березі річки, в полі, біля нічного багаття, в курені під тихий шум осіннього дощу я вчу дітей висловлювати думку про те, що їх оточує. Радію, що моя любов до слова передається дітям, захоплює їхні думки й почуття. Вони відчують красу, аромат, найтонші відтінки слова, творять свої оповідання-мініатюри про природу, складають вірші. Чутливість до краси слова – це величезна сила, що облагороджує духовний світ дитини. У цій чутливості одне з джерел людської культури» [8, с. 47].

Великого значення надавав Василь Олександрович учнівським творам, він розумів, що складання творів – це загальнопедагогічна проблема, від розв'язання якої залежить розумовий розвиток дітей, багатство їхнього духовного життя. У Павлиші з перших днів перебування в школі дітей учили думати про те, що вони бачать, і говорити про те, що вони думають.

Спостерігаючи явища природи, діти складали твори з натури. Сучасне вивчення української мови має комунікативне спрямування і покликане розвинути в учнів уміння вільно виражати думку та почуття в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні, письмі) і в різних сферах спілкування (особистісній, публічній, освітній), а відтак виробити в учнів комунікативну компетентність як предметну, так і ключову.

Творчість словом – це складний процес, який активізує розумову й психічну діяльність дитини, це, за В.Сухомлинським, ні з чим незрівнянний духовний стан, у дитини радісно б'ється серце, вона відчуває приплив енергії, переживає гордість творця.

Учений доводить, що складати твори-мініатюри діти можуть, навіть, у період дошкільної підготовки, бо сприйняття довкілля в них досить гостре й активне. Саме дитяче мислення схильне до творчості. Треба вести учнів на берег річки, ставу, разом з ними спостерігати, як сідає сонце за горизонт, відсвічуються різними барвами вода, поле, луки; допомогти дитині знайти потрібне слово для висловлення думки, побудови фрази.

Добра обізнаність Василя Сухомлинського з особливостями мовлення учнів дала йому змогу визначити оптимальний варіант творчих робіт з мови. Вперше в українській лінгводидактиці він запровадив тематику творів для учнів з 1 по 10 клас. Ось деякі з них:

1-й клас. *Шкільний сад. Квіти біля школи. Вечірня зоря. Перша весняна квітка. Сутінки. Рибки в акваріумі.*

2-й клас. *Літо і осінь. Журавлі в синьому небі. Їжачок готується до зими. І під снігом у лісі життя. Як зерно стає хлібом. Ласкавий вітерець.*

3-й клас. *Схід сонечка. Осінь у саду. Як працюють бджоли. Осінні квіти. Перший сніг. Веселка. Моє цуценя. Весняний дощ.*

4-й клас. *Ставок і річка (порівняння). Коли починається осінь. Сонячна галявина в лісі. Що посієш, те й пожнеш. Якби я став невидимкою... Якою людиною я хочу стати. Куди відлітають лелеки.*

5-й клас. *Вранішня і вечірня зоря. За вікном осінній дощ. Багряний захід сонця. На сіножаті. Перший осінній заморозок. Птахи відлітають у вирій. Вечір у лісі. Лелеки. Для чого людина живе на світі. Друзів пізнають у біді. Світ через краплю води.*

6-й клас. *Під лежачий камінь вода не тече (твір за прислів'ям). Яка людина є для мене прикладом. Яких кольорів і відтінків набуває листя, що опадає. Як змінюється степ пізньої осені. У лісі взимку. Весняні струмки. Твір за картиною А.Куїнджі «Українська ніч». Чи можна виявити стійкість, мужність у мирний час. Що для людини найдорожче в житті.*

7-й клас. *День «бабиного літа». Зимовий день у лісі. Степ восени. Вечірня зоря зимового дня. Твір за картиною-портретом О.Венеціанова «Дівчина з волошками». Мої думки про людей, що загинули за свободу і незалежність своєї батьківщини. Шила в мішку не сховаєш. Куй залізо, поки гаряче (твори за прислів'ями). Для чого нам потрібні знання. Нехай ніколи не буде війни.*

8-й клас. *Веселка. Цвітуть яблуні. Місячна ніч на Дніпрі. Жайворонки у блакитному небі. Як росте трава. На кого я хочу бути схожим. Мій улюблений герой у художній літературі і в житті.*

9-й клас. *Осінь у саду. Сонячний димовий день. Пам'ятний день мого дитинства. У чому щастя. Твір за картиною А.Куїнджі «Березовий гай». На кого я рівняюсь у житті (мій ідеал).*

10-й клас. *Бережи честь змолоду. Що я люблю і що я ненавиджу. Весняні краплі. Солов'ї у гаю. Перший день жнив. Степ літнього дня. Літній ранок. Твір за картиною В.Сєрова «Дівчина з персиками». Птахи відлітають у вирій.*

Письмовим творам Василь Олександрович надавав особливого значення, оскільки вони є не тільки засобом перевірки практичних умінь і навичок з мови, а й знаряддям, за допомогою якого вчитель формує ці вміння й навички, збуджує інтерес до мови як навчального предмета.

Василь Сухомлинський радив використовувати такий ефективний засіб навчання, як зразок письмового твору. Хай це буде «повнометражний» твір чи твір-мініатюра – не має значення. Василь Олександрович спочатку разом з дітьми складав твір, допомагав створити образ, сформулювати думку, розгорнути сюжет, а згодом заохочував їх до творчості готовими зразками. Таких пейзажних етюдів у павлиського вчителя було дуже багато.

Довершувало систему учнівської творчості вироблення індивідуального стилю. Цьому сприяють по-перше, добре усвідомлений словник; по-друге, сформоване чуття слова, здатність повністю відтворити мовну ситуацію; по-третє, усвідомлення того, що ту саму думку можна висловити по-різному. Творчості необхідно вчити – це стійке переконання видатного педагога на основі багатого вчительського досвіду.

Особливе місце В. Сухомлинський відводив збагаченню словникового запасу учнів. Для «Школи радості» він склав список слів рідної мови, що їх діти повинні запам'ятати. Скарбниця рідної мови починалася з найпростіших малюнків до слів *мати, батько, бабуся, дідусь, сестра, брат, ліс, ставок, дуб, луг, берег*. Оволодіння рідною мовою визначає багатство, широту інтелектуальних та естетичних поглядів особистості, а тому вчений вимагав, щоб учителі всіх предметів збагачували активний словниковий запас дітей, вчили їх думати, користуватися внутрішнім мовленням, правильно передавати свої думки усно й на письмі. Навчити правильно говорити – це одна з ланок навчально-виховної роботи, від успіху якої великою мірою залежить духовне життя людини.

Зацікавлення учнів рідною мовою, згідно переконань В. Сухомлинського, сховане насамперед у самій мові. Слід тільки посправжньому розкрити її красу. І саме вчитель повинен зробити рідне слово основою духовного світу дитини. У зв'язку з цим заслуговує на увагу позиція вченого щодо особистості вчителя рідної мови. «Викладати цей предмет повинні найздібніші й найталановитіші. Бо це не просто передача знань, практичних умінь, навичок. Це передусім виховання. Викладання мови – це

майстерність творення людської душі, бо воно є найтоншим, найніжнішим діткненням до серця людини. Викладання мови – людинознавство, бо в слові поєднуються думки, почуття, ставлення людей до всього навколишнього світу» [3, с. 1].

Висновки. Лінгво-дидактичні ідеї та положення В.О.Сухомлинського і сьогодні не втратили своєї важливості, мають новаторський характер, є досить актуальними в умовах Нової української школи і можуть бути модернізовано використані вчителями-словесниками у практиці навчання рідної мови, адже творче осмислення спадщини видатного українського педагога й методиста збагатить досвід роботи над словом на уроках української мови з метою формування в учнів національної самосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мамчур Л. Лінгводидактична спадщина В.О.Сухомлинського : навчально-методичний посібник / Л.І. Мамчур. – Умань : РВЦ «Софія», 2009. – 170 с.
2. Сухомлинський В.О. Джерело невмирущої криниці //Українська мова і література в школі. – 1989. – № 7. – С. 3–8.
3. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. – 1968. – №12. – С. 1–10.
4. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В.О. Сухомлинський Вибрані твори: у п'яти т.– К.: Рад. школа,1976.–Т.3. – С. 283–582.
5. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський Вибрані твори: у п'яти т. – К.: Рад. школа,1976. – Т.2. – С. 149–409.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.5. Статті. К., «Рад. Школа», 1977. - 638 с.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.1. Статті. К., «Рад. Школа», 1977. – 654 с.
8. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.4. Статті. К., «Рад. Школа», 1977. Павлиська середня школа. – с. 31-393.